

„Jó emberek voltak”*

Kárpátaljai visszaemlékezések a zsidókra és a holokausztra

„Szombatonként a zsidók semmit se dolgoztak. A falubéli gyerekeket kérték meg még arra is, hogy meggyútsák a tüzet. De én sosem mehettem át hozzájuk, mert a szüleim azt mondták, ne menjek a zsidókhoz, mert betesznek egy hordóba.” (Cs. Mária, Körösmező.)

Sok ehhez hasonló megnyilatkozást rögzítettünk az interjúk során, amelyeket 2017. október 1. és 2018. szeptember 30. között készítettünk Vákviv Marietta kollégámmal a United States Holocaust Memorial Museum, Washington D. C. megbízásából zsidók és nem zsidók holokauszt előtti együttéléséről és a holokauszt emlékéiről a következő településeken: Aknaszlatina, Bar-kaszó, Botfalva, Császlóc, Gyertyánliget, Korláthelmec, Körösmező, Mezőkaszony, Nagybocksó, Nagydobrony, Nagygéc, Palágykomoróc, Rahó, Salánk, Szürte, Tarnóc, Ungvár.

Ungvár kivételével ezek kistelepülések, falvak, amelyekben magyar és ukrán lakosok vegyesen élnek, s bár korábban nagy részük magyar többségű volt, mára ez alaposan megvál-

tozott. Talán Nagydobrony lehet a kivétel, itt erős létszámfölbényben élnek magyarok ma is. Elsősorban itt jó páran vannak olyanok, akik ukránul sem tanultak meg.

Negyven interjú készítettünk, zömüket magyarul, de ukrán és ruszin nyelveket is felvettünk. Különösen azután törekedtünk erre, hogy feltűnt: a magyarok és a ruszinok/ukránok mennyire másként emlékeznek az együttélésre. A magyaroknak általában jobb véleményük volt a zsidókról, mint az ukránoknak/ruszinoknak – ezt persze magyarázhatja, hogy ki mennyire beszélt őszintén, no és meghúzódhat a háttérben a később megélt kisebbségi sors, amely megértőbbé tette az itt lakókat. Vagy az is, hogy a háború előtt az ukránok/ruszinok általában igen szegényen éltek, rosszabb körülmények között, mint a magyarok vagy a zsidók.

Alapvetően olyanokkal találkoztunk, akiknek még lehetett személyes emlékükről az 1945 előtti zsidó–magyar–ruszin/ukrán együttélésről. Legidősebb beszélgetőtársunk 1918-ban született, a legfiatalabb 1940-ben, a többségük 1924 és 1936 között. Nem kifejezetten zsidókat, hanem úgynevezett *szemtanúkat* kerestünk. Interjúalanyaink között egyetlen zsidó volt csak, egy Auschwitzot megjárt hölgy, aki rokonságának egy részét a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságban veszítette el.

---

* Az interjúkat Noemi Szekely-Popescu vezetésével készítettük, Vákviv Mariettával közösen, köszönet neki és Kriza Borinak (aki szintén sok interjú készített, és megmutatta nekem, miként kell ezt csinálni), valamint Gergely Anikónak az összeállítás elkészítéséhez adott tanácsaiért. Az interjúk a ushmm.org oldalon elérhetők. (D. J.)

Kárpátalján ma már alig-alig laknak zsidók. A túlélők jó része – mint ez az interjúkból is kiderül – a háború után elment, a maradékuk pedig a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes elején távozott. Akadnak ugyan közöttük, akik visszajárnak, elsősorban Izraelből és az Egyesült Államokból, de a kapcsolat a helyi zsidósággal praktikusán megszűnt, hiszen legfeljebb mutatóba – illetve a szovjet időkben áttelepülteként – maradt egy-egy zsidó a településeken. Ungváron, Huszton és talán Munkácson áll egy-egy kis működő zsinagóga, imaterem, Nagyszőlősen most építik újjá, de a szertartáshoz szükséges *minjen* – a tíz felnőtt férfi – nem nagyon jön össze sehol, pedig vannak helyek, ahol a szombatosok is eljárnak a zsinagógába, őket is beleszámítják a közösségbe, ez történik például Beregszászon.

Interjúalanyaink többsége jellemzően falusi környezetben élte le az életét. Különösen a nőkre jellemző, hogy alig hagyták el közvetlen szülőfalujukat, már a szomszéd község is távolinak számított nekik. Legtöbbszörben alacsony iskolázottságúak, a relatíve kevés osztályt is több nyelven tanulva végezték el. Nagyon nehéz életük volt, esetükben is érvényes az anekdota, hogy bár sosem hagyták el a falujukat, négy államban (Csehszlovákia, Magyarország, Szovjetunió, Ukrajna) éltek, ennek minden következményével együtt, ráadásul politikai, gazdasági értelemben véve a periférián. Az elemi iskolában a legtöbbször általában nem egy nyelven tanultak, hol a cseh-, hol a magyar iskolarendszer iránymutatása szerint, így aztán a szovjet világban végképp kihullottak az oktatásból.

Ukrán nyelvű interjúnk egyelőre

igen kevés van, de azt tapasztaltuk, hogy az ukránok még alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint a magyarok, hiszen a háború előtti szegénységük miatt még nehezebben jutottak hozzá az iskolai oktatáshoz. Le kell szögeznünk, hogy az interjúalanyaink által elmondottak csak úgy értelmezhetők, ha legalább valamennyire ismerjük az itt élő emberek sorsát.

A sokszor változó nevű Kárpátalján gyakorlatilag kivétel nélkül különösen nehéz élete volt mindenkinek, rengeteg méltánytalanság érte az embereket egyénileg és csoportosan is. A tömeges represszióknak a zsidókon túl áldozataivá váltak a magyarok vagy például a kolhozosítás idején az úgynevezett kulákok is. Amint a túlélők a saját szemszögükből ma elmondják, az összegyűjtés, a táborba zárás vagy a tömeges halál nemcsak a zsidóknak jutott osztályrészül – még ha tudjuk is, hogy a zsidóknak minősítetteknek szinte esélyük sem volt a túlélésre, a más népcsoportokhoz tartozóknak azért igen.

Interjúalanyaink többsége sokgyermekes családban született (hatnyolc, de egy tizenhat gyermekes család is akadt), az anyáknak nem volt munkahelyük, a gyerekeket nevelték, és az általában kicsiny gazdaságban otthon dolgoztak. A férfiak parasztok, egyéni gazdálkodók voltak, vagy mesterembereként próbálták eltartani a családjukat. A legtöbbször kiszámítható szegénységben éltek, rengeteget dolgoztak, cserébe nem éheztek, nem fáztak. Elbeszélésükben sokan megemlézték az összetartó helyi közösség segítő erejét.

A háború előtt a magyar-zsidó-ruszin közösségek viszonylag jól megvoltak egymás mellett: szigorú-

an kialakult társadalmi munkamegosztásban, szerepeik szerint élesen elkülönülve, de mégis együtt éltek. (Arra a kérdésünkre, hogy meghívták-e a zsidó ismerőseiket a rendszeres falusi bálókba, interjúalanyainktól határozott nem volt a válasz; arra, hogy esetleg tudnak-e vegyes házasságról, elnéző mosoly vagy legyintés.)

A magyarok az anyaállamhoz való visszatérést nagy örömként élték meg, de általában súlyos csalódás követte. Ennek oka persze részben a háborús állapotok miatti rosszabbra fordult helyzet. A falusi környezetben nem említették a demokratikus jogok szűkülését, amelyet városi interjúink során azonban veszteséggént minősítettek: Csehszlovákiában demokrácia volt, Magyarországhoz visszatérve többen érezték a saját bőrükön, mit jelent ennek elvesztése.

„De hiszen Csehszlovákia jogállam volt!” – kiáltott fel interjúalanyunk, akit jehovista hite miatt a csehek után megérkező magyar hatósági emberek megverték, kínoztak, börtönbe vetettek, és megpróbáltatásai a szovjet időkben is folytatódtak. A csehszlovák uralom alatt „csak” annyi hátrány érte, hogy szülőfalujában, Nagylázon a magyar katolikus pap uszítására a helybeliek kövekkal dobálták meg. Alanyunk arról is beszámolt, hogy a magyar börtönben egy szintén letartóztatott zsidó fiatalember osztotta meg vele a kenyerét. S hogy a történelmi kavalkád teljes legyen, egy időben Rajk Lászlóval együtt volt internálva, akivel emlékei szerint hosszú és érdekes ideológiai vitákat folytattak. A magát ruszin nemzetiségűnek tartó férfi egyébként hibátlan ma-

gyarsággal beszél ma is (D. György, Korláthelmece).

A gyorsan változó hatalom – a magyar után a csehszlovák, majd újra a magyar, a keleti oldalon egy időre az ukrán, aztán a szovjet – különösen nehezé tette az alkalmazkodást. Az újabb és újabb hatalmi viszonyok új és új ellentéteket okoztak az itt élők között. K. Miklós (Terebes) felidézte, hogy a rövid életű ukrán hatalom idején az ukránok felvonultak a faluban, és azt kiáltozták: „Ki a zsidókkal! Ki a csehekkkel! Ki a magyarokkal!”

Cs. Mária úgy emlékezett, hogy a magyarok a ruszinokkal jó viszonyban maradtak, ruszin testvéreinknek nevezték őket. (A ruszinok erre a jó kapcsolatra valahogy nem emlékeztek eddigi interjúinkban.) Többször előfordult, hogy az augusztus 20-i budapesti ünnepekre felvittek gyerekeket, gyakran ruszinokat is. Am zsidó fiatalok sosem vehettek részt ezeken és a hasonló eseményeken.

A ruszinok, az ukránok számára a magyarok természetszerűleg az újabb megszálló hatalmat jelentették, míg a szovjet rendszer a magyaroknak hozott, főként eleinte, súlyos repressziót és szegénységet. Ennek ellenére idős interjúalanyaink jó része szerint a brezsnyevi kor volt számukra a legjobb. Meglehetősen sokan szóba hozták, hogy a kiszámíthatóságával és legfőképpen azzal, hogy mindenkinek volt munkája, megélhetése – még ha Nyugat felől nézve eléggé szegényes is –, a szovjet éra számított életük jó korszakának. A mai ukrán hatalom idején a nagy szegénységet, a munkanélküliséget, a korrupciót, a politikai bizonytalanságot és az elvándorlást nevezték fő problémáknak.

A Szovjetunióhoz csatolást követően a zsidók után a magyarok is – akik kevés kivételtől eltekintve részben tettesei, részben támogatói vagy legalábbis tétlen szemlélői voltak a deportálásoknak – áldoztá vááltak. Egy ismeretlen, elnyomó hatalom épült ki, egy valóban minden ízében új rendszer sokszor idegen emberekkel, akik egyébként nemegyszer a kisszámú megmaradt zsidóságot sem kímélték. Rengeteg férfit hurcoltak el, közülük sokan nem tértek vissza. A kicsiny gazdaságot, az egyik tehenet elvették, a hagyományos kézműipar megszűnt, ráadásul a szovjet világ első időszaka brutális szegénységben telt. Ugyanakkor elbeszélőink többen megjegyezték, hogy a mostani ukrán uralomnál az „orosz” is jobb volt. „Nézzé, az oroszok sok mindent építettek, csináltak, az ukránok csak rombolnak” – mondta egy interjúalanyunk, aki egyébként egy helyi katolikus karitászot vezet, s akinek nyakában feltűnő kereszt lógott. Igaz, hozzátette: „Egy hibája volt a szovjetnek, hogy elnyomta a vallást.” Akkor hangzott el ez a súlyos állítás, amikor elautóztunk egy hetvenes évekből ott maradt, lerobbant, kifosztott, ajtó- és ablakkeret nélküli egykori kultúrház előtt, ahol pár fiatal lóbálta a lábát és cigaretázott unottan hétköznapi délelőtt.

Bár a városok – elsősorban Ungvár – viszonylag szépek és gazdagok, az utcákon a régi, szovjet időkből itt maradt kocsik között luxusautók döcögnek, az emberek jól öltözöttek, a vidék kifejezetten és nyomasztóan szegény. Munka nincs. Gyakorlatilag minden munkaképes korú ember külföldön dolgozik. Elsősorban Csehországban, Lengyelországban, Magyarországon, de egyre többen

Nyugat-Európában. (Aki bizonyítani tudja, hogy magyar felmenői is voltak, és tud valamennyire magyarul, vagy sikerül erről megvesztegetés útján dokumentumot kapnia – ami az ügyek intézésének errefelé bevett módja –, az magyar állampolgársághoz, útlevélhez juthat, ez pedig megnyitja az utat az Európai Unió felé is. Így sokan végleg eltávoznak a reménytelenség földjéről. Ez egyúttal újabb ellenségeskedésre, irigykedésre okot adó alkalom magyarok és ukránok között, amit az ukrán nacionalisták ki is használnak.)

A zsidó közösség eltüntetését után valószínűleg most ér véget itt a hagyományos magyar világ is. Természetesen nem olyan brutálisan, nem olyan hirtelen és véglegesen lezárultan, mint a zsidóké. A fiatalok jelentős része elvágynak innen, és a magyar útlevéllel rendelkezők viszonylag könnyebben el is tudnak menni. Az interjúkészítés szempontjából az utolsó utáni pillanatban vagyunk.

A zsidókról

Mindegyik interjúalanyunknak elmondtuk, hogy a washingtoni holokausztmúzeumnak dolgozunk, mindenki alá is írta a hozzájárulási nyilatkozatot, amelynek tetején ott áll nagy betűkkel az intézmény neve. Ezzel együtt többségük nem fogta fel, hogy valójában „zsidó szemszögből” érdeklődünk. A kérdéseket a beszélgetések elején úgy tettük fel, hogy igen általánosak legyenek, a személyi információk elmondása után általában arra kértük interjúalanyainkat, hogy meséljenek gyermekkoruk közösségéről, a település mindennapjairól, a hétköznapi életéről. Ugyan zsidókra utaló kérdés

eddig általában nem hangzott el, jó páran mégis maguktól hozták szóba, hogy bizony éltek itt egykor zsidók, nem is kevesen.

„Kinek zsidó lány a babája, kössön kötelet a nyakára”

A legtöbben nem győzték hangsúlyozni, hogy „jó emberek voltak”, nem volt velük semmi baj. Ez a „jó emberek voltak” – gyakorlatilag szó szerint – majdnem minden magyar nyelvű beszélgetés során elhangzott. Az ukránok kritikusattnak mutakoztak. Az ő leírásuk a zsidókról negatív megállapításokat is tartalmazott. („A férfiak kövérek voltak, és magas vérnyomásban szenvedtek”, vagy „túljártak a ruszinok eszén”, stb.) A magyarok szerint a zsidók tisztességes kereskedőként dolgoztak, készséggel adtak hiteleket a pénztelen, szegény népnek. A zsidó kereskedők segítettek fenntartani az egyszerű, sokszor cserére alapozott helyi kereskedelmet. Általában a magyarok még kifejezett kérdésre is tagadták, hogy mint kocsmárosok szántsándékkal itatták volna a népet, uzsoráztak volna, ami a területről szóló antiszemita irodalom egyik fő toposza. Az ukránok közt azonban akadt, aki szerint leitatták az embereket, kihasználták csalárd üzletek megkötésére, ha valaki részeg volt, uzsorakamatot szedtek. Egy ukrán viszont azt mondta: mindenkinek adtak kölcsön, például a testvére esküvőjére az édesanyja „a zsidótól” kért hitelt, aki nagylelkűnek mutatkozott, és kamatmentes hitelt adott.

Egy magyar interjúalanyunk azt mondta, hogy a zsidók nem szerettek dolgozni, csak kereskedtek, és lovakkal foglalkoztak. Érdekesség, hogy a kereskedelmet sokszor úgy

emlegették, mint ami nem is munka. Észrevettük ezt azok esetében is, akik viszonylag jó emlékeket őriztek a zsidó boltosokról. „A zsidókat 1941-ben kezdték üldözni. Ennek az volt az oka, hogy a helyieket zavarni kezdte, hogy a zsidók nem akarnak dolgozni, hanem mindig a könnyű megélhetési lehetőséget igyekeznek keresni, mint például a kereskedés” (B. István, Rahó).

Egy ukrán beszélgetőtársunk azt mondta, hogy a zsidók „igen ravaszak voltak” – ami persze dicséret is lehet. „A zsidók nagyon ravasz módon intéztek mindent, általában nem politizáltak. De volt egy titkos tanácsuk, ahol megbeszélték a dolgukat, azonban oda senkinek sem volt rajtuk kívül bejárása” (Jurij D., Körösmező).

A többség szerint általában módosabbak voltak a helyieknél, több nyelven beszéltek, magyarul, ruszinul és egymás között „zsidóul”. Inkább a „belvárosban” éltek, ott volt boltjuk. (Egyetlen zsidó interjúalanyunk is úgy fogalmazott, hogy „zsidóul” beszéltek otthon, azaz jid-disül.)

Akadnak máig emlegetett népszerű figurák, olyan, mint „Brumi bácsi”, a rahói úgynevezett Cipszeráj közkedvelt boltosa, akinek üzlete afféle közösségi pontként működött.

L. István szerint Horthy idejében a magyarok gyakran énekelték a következő dalocskát: „Kinek zsidó lány a babája, földi mennyország a hazája.” Szálasi hatalomra kerülése után az ének a következőképpen módosult: „Kinek zsidó lány a babája, kössön kötelet a nyakára.”

„Egy alkalommal a szernyei iskolában a március 15-i magyar nemzeti ünnepen egy zsidó fiú, Schwartz

József énekelte a következő dalt:

Turul madár a követünk,
hulló tolla üzenetünk.
Sapkánk mellett fehér tolla,
mintha írott levél volna.
Turul madár, szállj,
sehol meg ne állj!
Vidd el a mi üzenetünk:
Lesz még magyar nyár...,
lesz még kikelet Kolozsvar felett,
elpusztul a határunkról
a hulló sereg.

Miután Schwartz Józsi elénekelte, az iskolaigazgató csodálkozva megjegyezte, hogy nem akadt magyar gyerek, aki előadta volna ezt a dalt, hanem egy zsidó fiúnak kellett? Micsoda szégyen. Később a deportálásból szinte egyedülként hazatért Schwartz Józsi, akinek a házába beköltözött két falubeli, Bajusz Julis és Orbán, akik nem akartak kimenni. „Napokig üldögélt szótlánul Józsi az egykori háza előtti kapuban, aztán elment a faluból, azóta sem hallottak róla” (B. Berta, Nagydobrony).

A kor ismert dalának szövegét egyébként egy miskolci újságíró, a hazafias és lírai dalok népszerű szerzője, Sassy Csaba írta, akit aztán 1944-ben pár hétre a nyilasok letartóztattak, kevésbé értékelve, hogy több irredenta szöveg írója, és dolgozott együtt Kacsóh Pongráccal is.

A zsidók Körösmezőn több éttermet és mulatásra alkalmas helyiséget működtettek. Az egyiket egy Revi Judicha nevű zsidó nő, egy másik bordélyház volt, Hudi vezetésével. A szegényebb ruszinok gyakran jártak ezekre a helyekre, ahol lerészegedtek, eladósodtak, és ilyenkor fillérekért kicsalták tőlük a földjeiket. Ittasan bármit aláírtak – állította egy ukrán interjúalanyunk. Ugyanakkor a következő történetet

is ő mondta el: „Egyszer tizennégy bárányt vásárolt a nagyapjától a zsidó. Kiválogatta a legszebbeket. Volt köztük egy, amelyik mellett volt egy hófehér kisbárány is. Ő kislányként sírni kezdett, mert sajnálta odaadni. Erre a zsidó visszaadta a kisbárányt és a nőtény juhok úgy, hogy a pénz sem kérte vissza értük.”

Nemegyszer azok, akik előzőleg antiszemita előítélettől terhes kijelentést tettek előttünk, kedves történeteket is meséltek a zsidókkal kapcsolatban. Mint K. Miklós, aki felidézte, hogy a falujuk cipésze, Józsi bácsi, egy zsidónál tanulta ki a mesterséget. Mellette megtanult „zsidóul” is. Józsi bácsi sokáig nem talált párt magának. Egy szép napon elment Rahóra a rabbihoz, és megkérte, hogy tanítsa meg imádkozni. A rabbi tanított neki egy imát. Józsi pedig egy hónapon belül talált párt magának, akit feleségül is vett. A faluban a zsidók csodaimájának tulajdonították a cipész szerencsésjét.

A magyarok közül értelemszerűen elsősorban azok tudtak sokat, néha meglepően szemléletes részleteket is a zsidók szokásairól, akik együtt éltek velük. Többen jártak együtt iskolába zsidókkal, akadtak gyermekkorukban zsidó barátaik is. Többkevesebb részletességgel elmondták például, hogy mi történt sátoros ünnepekor vagy hosszúnappor. „A zsidó férfiak imája nagyon látványos volt. Egy fehér lepedőszerű leplet magukra terítettek. Abból szíjak lógtak ki, mindegyiknek a végén egy lakat. Azt a lakatot a homlokukra tették, majd meggyújtották a gyertyát, és úgy imádkoztak. Míg a férfiak imádkoztak, addig a nők csak ültek. (...) A falusi gyerekeknek szabad volt őket nézni, sőt a kucskába (sátor) is be le-

hetett menni. Sőt, pászkával is megkínálták őket” (K. Ilona, Botfalva).

A sátoros ünnepet is sokan fel tudták idézni. Amikor „kucskát” építettek, és több napon keresztül abban éltek, ott imádkoztak.

A kóser és a „tréfnyi” különbségét is megemlítették. A metszőt a falun élők közül gyakorlatilag mindenki felhozta, nyilván, mint a rurális környezetben fontos és jellemző motívumot. Volt, aki egészen pontosan el tudta mesélni a kóser vágás menetét, vagy olyan, aki maga hordta a libát vagy a tyúkot a zsidó szomszédja helyett a sakterhoz. Általában felidéztek, hogy a zsidók disznót nem ettek, inkább sok szárnyast és bárányt. Akadt, aki arra is emlékezett, hogy a szarvasmarhának csak az első részét fogyasztották el, a hátsót eladták, mert az nem számított kósernek. Akadt, aki beszámolt róla, hogy ha a zsidó szomszédasszony vércseppet talált a feltört tojásban – ami már nem kóser –, akkor azt elcserélte a magyar szomszédjával egy hibátlanra. Más megemlítette, hogy a zsidó asszonyok külön fejtek, hogy kóser legyen a tej. És elhangzott, hogy a gettóba kenyeret, zsírt, szalonnát próbáltak becsempészni, egyrészt, mert az volt kéznél, másrészt meg az éhezők nyilván már nem voltak abban a helyzetben, hogy válogassanak. Bár jellemzően inkább arról beszéltek, hogy semmit sem vittek enni a gettóba zártaknak, a legtöbb magyarázat szerint ez lehetetlen volt, mert nem engedték. Itt sok ellentmondás elhangzott, részben talán öngigazolásul is, hogy miért nem segítettek.

Többször viszonylag részletesen idézték fel a zsidó, kóser és „tréfnyi” étkezési szabályokat. „A szombatra úgy készültek, hogy péntek délután

a metsző levágta a szárnyast. A metsző idős ember volt, nagy szakállal. Volt egy lapos kosaruk, és a tyúkot csak azon lehetett a tollától megtisztítani. Csak azon és semmi máson” (K. Ilona, Botfalva).

Egy interjúalanyunk egy tiszteletes sóletreceptet is el tudott mondani. „Már pénteken megfőzték a csóletent. Az előző napon beáztatták a hozzávaló babot. Megsütötték a libacombokat, és elkészítették a pörköltöt. Az ételek főzéséhez olyan nagy kerek agyagedényeket használtak. A zsidóknak Rahón volt egy közös kemencéjük, amelyekben minden zsidó családnak volt saját helye, ahol szombatoként ételeiket abban megmelegítsék” (H. Anna, Rahó).

Egy másik receptről is beszéltek. „Péntekenként a szombatra készültek. Szombati fő ételük a kugli volt. Reszelt burgonyát gömbölyű, lukacsos edényben sütötték meg” (K. Ilona, Botfalva).

Sokan említették a kuglit vagy az ünnepi fonott kalácsot. A maceszt majdnem mindenki ismerte, mint jellegzetes zsidó ételt, és többen hozzátették, hogy az milyen finom. Jó páran emlékeztek arra is, hogy van egy ünnep – a pészach –, amikor napokig csak azt eheték kenyér helyett. (Egy száznégyszáz éves interjúalanyunk kifejezetten megkért minket, hogy küldjünk neki maceszt, mert ő azt nagyon szerette, de azóta, hogy nincsenek zsidók, nem evett ilyet. Küldtünk neki.)

Szinte kivétel nélkül említették a szombatot mint jellegzetes zsidó ünnepet, amikor tüzet sem gyújthatnak a zsidók, és ilyenkor gyakran keresztény szomszédokként interjúalanyaink is átjártak tüzet rakni ajándékért, cukorkáért, aprópénzért. Ez

meglehetősen gyakran számított, különösen falun. „Szombatonként a testvéremmel átmentünk takarítani vagy kidíszíteni a lakást virággal, mert ők csak ültek bent, és nem volt szabad semmit sem csinálniuk” (K. Ilona, Botfalva).

Volt, aki azt idézte fel, hogy a szülei megtiltották neki az efféle segítséget, azt mondták, hogy szombaton ne menjen a zsidókhoz, mert beteszik egy hordóba, és nem engedik többet ki (Cs. Mária, Kőrösmező).

Ugyanő mondta el azt is, hogy a zsidó gyerekek a többiekkel együtt szombaton is jártak iskolába, de például nem írhattak. Arra is emlékezett, hogy zsidó osztálytársnője, aki ott ült vele együtt, még a cukorkáját sem csomagolhatta ki a papírból, erre is mást kért meg, mert neki ez is tiltott volt szombaton. „Pénteken este kitakarítottak. Ünneplő ruhát vettek fel: a nők fehér csipkével díszített kendőt kötöttek a fejükre, a férfiak fehér inget és kalapot viseltek. Fehér abrosz, gyertyatartó, fonnott kalács került az asztalra” (H. Anna, Rahó). Azért az idilli képet árnyalja, hogy hozzátette, szombatonként hangosan imádkoztak, amiért a helyi gyerekek csúfolták őket.

A legtöbb településen működött zsinagóga, általában emlékeztek is rá, hogy hol, illetve hogy mi lett később az épülettel. A zsinagógában kevés kivétellel nem jártak interjúalanyaink, bár akadt, aki beszámolt arról, hogy zsidó barátai bevitték, és megmutatták, hogy a lányok honnan nézik a férfiakat, amint éppen imádkoznak (L. István). Volt, aki azt mondta, hogy a szülei azt tanácsolták, inkább ne menjen oda, mert még a végén pászkába sütik a zsidók a vérért.

Érdekes, hogy a keresztények nemegyszer részt vettek a zsidó ünnepeken, eseményeken, például esküvőkön, de azt szinte senki sem említette, hogy a zsidók elmentek volna keresztény ünnepekre. (Bár korábbi interjúink során volt, aki elmesélte, hogy a szomszéd zsidó lányok eljöttek, és még nászajándékot is hoztak az esküvőjére. Egy kis metszett üveg pohár meg is maradt az akkori ajándékból.)

Volt, aki elmesélte, hogy miközben a „magyarok”, például Ungváron, jártak mulatni, cigánnyal húzatni, ezekben a duhajkodásokban a zsidók nem vettek részt. Ukrán interjúalanyaink itt is mást mondtak, mulató zsidók, sőt még a kupleráj zsidó madámja is náluk került elő.

Megkérdeztük, hogy összejártak-e a zsidó és a nem zsidó gyerekek. A legtöbbször azt a választ kaptuk, hogy ez gyakori volt, különösképp, ha osztálytársak voltak. Játszottak együtt, esetleg egymás otthonába is ellátogattak. Volt, aki azt mesélte, hogy a zsidó gyerekek, amikor náluk jártak, nagy titokban ettek valami tiltott dolgot, kolbászt, zsíros kenyeret. Akadt, aki arra emlékezett, hogy náluk még egy pohár vizet sem ittak.

A sátoros ünnepet többször említették. Emlékeztek más szertartásokra is. „Évente egyszer úgynevezett hosszúnapot tartottak. Ezt böjt és imádkozás előzte meg. Ezen az ünnepen kivételesen a nők is lemehtek a zsinagógába. Ha valamelyik családtagjuk meghalt, akkor napokig a földön ültek, imádkoztak és sírtak. A gyász ideje alatt ugyanazt a ruhát viselték, amelyik a hozzátartozó halálának pillanatában volt rajtuk. A szomszédok főztek nekik, és járt

A zsidó jellegzetességek között sokan említették a „pajszlit”, a pajeszt, amelynek felidézésekor a legtöbben elmosolyodtak, ma is furcsának és idegennek látván azt. P. Béla (Szürte) szerint előfordult, hogy az iskolában a magyar gyerekek a zsidó fiúk pajeszát az ujjukra tekerték, és húzogatták. Néha gúnyolódtak is rajtuk, de azért alapvetően békességben éltek. A nők általában azt mondták, hogy a zsidók és a keresztények nagyon jól elvoltak egymással, inkább a férfiak említették, hogy olykor gúnyolódtak a zsidókon. Volt, aki arról mesélt, hogy „bitang” gyerekek lekapták a kopaszra borotvált fejű nők kalapját, parókáját, és azt a hídról a folyóba hajították. „Azért volt mulatságos, mert a zsidó nőknek nem volt hajuk” (D. Elek, Körösmező).

96

Egy ukrán alanyunk azt idézte fel, hogy a körülmetélésre utalva azzal ugratták társaikat, hogy azt kérdeztették, az egészet levágták, vagy csak a felét. Hozzátette, sokszor leselkedtek a mikvénél, érdekelte őket, hogy valójában körül vannak-e metélve, és az milyen.

Ezzel együtt a legtöbben tisztelettel beszéltek a zsidókról, nagyra tartva kereskedelmi gyakorlatukat, nyelvtudásukat. Ne feledjük, hogy miután a zsidókat elvitték, a boltjaikat széthordták, bezárták, jött a súlyosabb nélkülözések ideje – nemcsak a zsidó kereskedelmi ismeretek eltűnte, hanem a háború, majd a szovjet rendszer hiánygazdálkodása miatt is –, és sokak fejében a nélkülözés, az üres boltok élménye összekapcsolódik a zsidók elvitelével.

Bár a magyarok az ukránokhoz képest talán kedvezőbb képet festettek a zsidókról, azért itt sem teljesen

idilli a kép. Többen mondták, hogy a szüleik óvták őket attól, hogy bemennek a zsinagógába, mert a zsidók keresztény szűzleányok vérére teszik a pászkába. Akadt, aki ezt még ma is úgy adta elő, mint nyilvánvaló dolgot, más szégyenkezve emlékezett vissza erre. Többen említették, hogy a katolikus papok mondtak nekik effélet.

Szegények vagy gazdagok voltak a zsidók?

Meglepően sok olyan beszámolót hallottunk, amely szegény zsidó családról szólt. Ugyanakkor a legtöbb helyen a „középosztály” tagjai nagyrészt zsidók voltak. Módosabb kereskedők, orvosok, ügyvédek kerültek ki közülük. Mezőkaszonyi interjúalanyunk szerint az ott élő zsidók a többiekhez képest kifejezetten gazdagok voltak.

L. István például megkapta a nála valamivel nagyobbra nőtt zsidó barátja, Smilku ruháit, kinőtt cipőit, nagyon örült, mert ezek jobb minőségűek voltak, mint az övéi. „A két legtehetősebb zsidó Klein Menyus és Heinrich László volt. Hatalmas házzal, házi személyezettel rendelkeztek. Sok falusi embernek adtak munkát. A falusiak örültek, hogy van, aki alkalmazza őket, nem nehezteltek a zsidókra” (L. István, Mezőkaszony).

Amúgy körülbelül hasonlóan szegény volt a többség, mint a környezetükben élők. Bár azt legalább hárman említették, hogy a zsidók bérbe adtak földet, napszámosokat tartottak, de ahogy elmondták, azokat mindig rendben és időben kifizették. Volt, aki hozzátette, hogy nagyon fontos volt a szerepük, mert munkát adtak a helybeli népnek, más azt emlegette, hogy felvásárol-

tak terményeket, ami lényeges volt, mert csak így juthattak pénzhez a gazdák. (Ukrán alanyaink e tekintetben is jóval kedvezőtlenebb képet festettek.) Sokan említették, hogy „tiszták” voltak. Bár erre verbális utalás nem történt, mégis volt egy olyan érzésünk, hogy akár tudattalanul is, így akarták elkülöníteni a zsidókat a cigányoktól, akik az előítéletes köznyelvben a „koszosak” közé sorolhatnák.

Mi történt velük?

Többen állították, a zsidók előre tudták, hogy valami nagyon rossz fog velük történni. Erről is felvettünk több szemléletes történetet.

A többség szerint elvitték őket. Kik? A németek – hallhattuk leggyakrabban.

(Tudjuk, a zsidókat itt is a magyar hatóságok gyűjtötték össze, zárták gettóba, majd tuszolták onnan vasúti kocsikba és vitték el, Auschwitzba főleg.)

Sokan mondták, hogy először a közös iskolai osztályban jelölték meg a zsidókat sárga csillaggal, külön ültették, sőt más osztályba tették őket.

A deportálást, mint felülről jövő, elháríthatatlan természeti csapást látták, ami ellen nem lehetett tenni. A deportálók, az elrendelők is, a végrehajtók is, az elbeszélésekben meglehetősen személytelenek maradtak, s bár általában emlékeztek rá, hogy ez az esemény már a magyarok uralma idején történt, ezt finoman szólva sem hangsúlyozták túl, bár volt, aki említette a magyar csendőröket. (Egy néninek egyenesen az oroszok rémlettek, mint akik elvitték a zsidókat.) Az összegyűjtésnek vagy az elszállításnak elbeszélőink többsége maga is szemtanúja volt. „Egy zsidó

kislányt, aki nagyon sírt, durván feldobták a zsidókat szállító teherautóra. A zsidók könyörögtek, hogy ne bántsák őket” (P. Júlia).

Van, aki úgy emlékezik, hogy ő is sírt, mint mindenki a környéken, akadt, akinek a szülei még ennivalót is vittek az általában a községi iskolában, zsinagógákban pár napra összegyűjtött embereknek. A vasútállomás mellett lakó interjúalanyunk azt mondta, hogy az apja segített néhányuknak elszökni, amikor vonattal vitték el őket.

A sárga csillag viselésének kötelezettségére sokan emlékeznek. Volt, aki jól emlékezett rá, hogy egy osztálytársa egy szép napon sárga csillagot viselve jött iskolába, aztán a hátsó padba ültették, de ott sem maradhatott soká.

G. Erzsébet (Császlóc) úgy emlékezett, hogy Schwartz Magda osztálytársa 1944-ben egyszer csak Dávid-csillaggal jelent meg. Az iskolába senki sem szólt meg emiatt, és ő sem beszélt arról, miért kell ezt viselnie. Aztán a tanító egy napon közölte, hogy Magda többet nem jön iskolába. Az emberek a faluban azt beszéltek, hogy a zsidókat elvitték. Hogy mi történt velük, ezt nem igazán tudják, mivel senki sem tért vissza – mondta.

B. Berta azt mondta el, hogy a zsidó gyerekeknek először sárga csillagot kellett viselniük, majd a csendőrök összegyűjtötték őket. Berta szeretett volna elköszönni a barát-nőjétől, Rózsitól, de figyelmeztették, hogy tartsa magát távol tőlük, mert különben őt is elviszik.

Volt, aki igen pontosan emlékezett arra, hogy a polgármester szekereket hozatott, és felszólította a zsidókat, hogy a legszükségesebb hol-

mijukat összeszedve szálljanak fel rá. A szekérre az emberek maguktól felmászta, nem kellett erőszakot alkalmazni. Az ungvári téglagyárba vitték őket, ahol nagyon rossz körülmények között tartották őket, éheztek, fáztak, nyomorogtak. Visszamaradt értéktárgyaikat a polgármester elhordatta a zsidók házából. Azt is megtiltották, hogy a zsidók odaadjanak valamit a szomszédoknak megőrzésre. Egy szomszéd zsidó asszony a szép vállkendőjét interjúalanyunk nagymamájára bízta megőrzésre. Ám a nagymama nagyon félt, hogy lebukik, ezért a vasútállomás főnökét kérte meg, hogy rejtse el a kendőt. A tulajdonos később visszatért, és visszakarta a kendőjét. (K. Ilona, Botfalva.)

N. Margit szerint 1944-ben szekérral jöttek a zsidókért. Gyerekként meglesték őket, és látták, hogy csak egy kis csomagot vihettek magukkal. Az ungvári téglagyárba szállították őket. A falubeli felnőttek azt mesélték, hogy ennalót koldultak az arra járóktól. A téglagyár a város egyik főutcáján működött. Amíg a zsidók ott voltak, a környező utcákat lezárták. Gyerekként hallotta, hogy a faluban a „téglagyári” zsidókra utalva azt a dalt éneklük az emberek, amelyik így kezdődik: „Én a téglagyárban lakom.” (N. Margit, Koncháza.)

H. Anna nemcsak azt mondta, hogy a zsidók házeit kiürítették, és a holmijukat pénzért árulták. Felidézte azt is, hogy a magyarok bejövetele után a zsidóknak parancsba adták, hagyják el a házaikat. Mindenütt „Statárium” feliratú plakát lógott. Emlékszik rá, hogy az utcájukban egy zsidó nő éppen hogy megszülte a gyermekét, és őt is kitették az utcára.

Az asszony ezután a sánctartalon ült, és sírt az újszülöttel a karján – valószínűleg addig, míg el nem vitték.

Szökésről, elbújásról inkább csak anekdotikus történetek kerültek elő: valaki próbálta elrejtetni egy zsidó nevelt lányát, de amikor megfenyegették, őt is feladta a csendőröknek. Általában hozzátették, hogy semmit sem lehetett volna tenni az üldözöttek megmentéséért.

Ukrán beszélgetőtársaink ennél regényesebb, népmeseibb történeteket is tudtak: húsvét ünnepén a zsidókat elszállították a körösmezői vasútállomásra. A ruszinok pászkaszentelésből mentek haza éppen, adtak nekik szentelt pászkát, mivel megsajnálta őket.

Egy Jankil nevű zsidó két fia fizetett egy ruszin pásztorembernek, hogy rejtse el őket a hegyekben. Így nekik sikerült megmenekülniük. Más verzióban is előkerült ez a történet: Jankil menekült meg, úgy, hogy egy szép összegért egy ruszin ember női ruhába öltöztette és a házában bújtatta. Egyszer a csendőrök be mentek a házba, de nem vették észre az álruhás Jankilt. (Azon pedig el lehet mélázni, hogy a szinte végtelen számú tragikus, valódi történet közül miért egy sikeres – és minden valószínűség szerint hamis – történet az, amelyik megmaradt, és amelyik mind a mai napig szájról szájra jár.)

H. Anna azt mesélte, körösmezői nagynénje észrevette, hogy a hegy felé lepedőben cipelnek egy embert: a zsidó gyerekek próbáltak elbújni, és magukkal vitték súlyosan beteg anyjukat. Anna nagynénje megsajnálta őket, és befogadta éjszakára. Azok nem maradtak sokáig, mert nem akarták bajba keverni, továbbra is a hegyekben rejtőztek el.

Volt, aki úgy tudta, az anyja és más falubéliek vitték az ungvári gettóba élelmiszert a zsidók után, más szerint nem lehetett így sem segíteni nekik, mert mindenkit elzavartak még a környékről is. Egy ukrán interjúalanyunk szerint naponta lehetett látni, ahogy őrség kíséretében tömegesen vezetik el a foglyokat. Valaki felidézte, hogy az édesanyja nagyon megsajnálta a gettóba kényszerülteket, készített nekik egy kosár ennivalót, és osztogatni kezdte közöttük. Amikor a németek meglátták, fegyvert szegeztek rá és németül kiabáltak. (Németek, és nem magyarok szerepelnek az emlékből, pedig tudjuk, hogy a gettó őrei magyarok voltak.)

Hova vitték őket? Volt, aki úgy tudja, hogy vonattal valahová, ahol „elégették őket”, de többször hallhatuk, hogy a saját hazájukba vitték – ezt általában nagy fejtörés után Palesztinaként nevezték meg, az Izrael név el sem hangzott –, ahol új életet kezdhettek. Elhangoztak bizonytalan célzások, hogy na persze, megint a zsidók jártak jól, kiszabadultak a későbbi Szovjetunióból. Általában hozzátették, hogy nem kellett volna azért „ezt tenni” a zsidókkal, különösen a gyerekekkel.

B. Irén (Barkaszó) azt mondta el nekünk, hogy a zsidókat a faluban összegyűjtötték, tehervagonokba rakták és elszállították őket. Egyik szomszédjuk, aki a falu boltjának a tulajdonosa volt, Berman Sándor, mindenkitől elbúcsúzott, mielőtt elvitték. A zsidók bútorait, értéktárgyait szétszertették a szomszédok között. A falubéliek között először az terjedt el, hogy megölni viszik a zsidókat, de végül is Palesztinába vitték őket, ahol jól ment a soruk.

Ezt az is bizonyítja, hogy Berman Sándor és a falu zsidó molnára a negyvenes évek közepén visszajött egy időre, majd később ismét elhagyta a falut. (Egyébként B. Irén is úgy emlékezett, hogy zsidó iskolatársakkal kifejezetten jó viszonyban éltek együtt, azok nemegyszer még a tízórajukat is megosztották a többiekkel.)

Az is elhangzott, kedves, idős asszonyok szájából, hogy azért történt ez velük, mert mit tettek Jézus Krisztussal. Egy jellemző interjúrészlet erről:

„– Sírva mentek szegények, olyan hirtelen jött rájuk. Olyan hirtelen, hogy is mondjam, na, a rendelet, hogy kihajtani őket a házukból, és menjenek saját földjükre, na, hogy is nevezik azt, várjunk, várjunk.

– *És mi lett a házukkal?*

– Hát ú, hogy akinek nem volt háza, az elment oda lakni.

– *A nagymamája nem beszélt arról, mit gondolt, miért vitték el a zsidókat?*

– Ő azt mondta, a nagyanyám mesélt, azért a zsidókat elvitték, hogy a Szentírás írja, hogy őket kell kipusztítani, mert a Jézus Krisztus szenvedett nagyon.

– *Így gondolta a nagymamája, hogy Jézus Krisztus miatt őket így büntetik?*

– Igen, igen. Azért mert az le van írva a Bibliában is.

– *És ön is (így gondolja)?*

– És még mondják, hogy még, akik maradtak, mert még vannak zsidók, még vannak zsidók, és azokat is kell kipusztítani, hogy még egy szekérre való maradjon azokból a zsidókból.” (M. Berta, Körösmező)

Van egy ellentmondás e kis részletben. Az asszony szerint a „saját

földjükre”, mint később kiderül, szerinte Palesztinába vitték őket, tehát nem megölni. Majd a „kiirtásról” a legnagyobb természetességgel beszél, miközben, ugye, akit Palesztinába vittek, az nem lett „kiirtva”. Vagyis nyilvánvaló volt, hogy interjúalanyunk ma már pontosan tudja, mi történt egykori szomszédaival, de egyszerűbb neki ezt még saját maga előtt is letagadni, miközben a következő mondatában azért csak előtör az igazság. A „Krisztus-gyilkosság” vádja többször előkerült. Bár leginkább már úgy idézték fel, mint mások véleményét, nem a sajátjukat. (Magyar interjúalanyaink többsége templomba járó katolikus.) Elgondolkoztató, hogy a „Krisztus-gyilkosság” életben tartott vádja és a tulajdonképpen normális, sőt, sokszor kifejezetten szívélyes szomszédi viszony hogyan működhetett együtt. Egyik interjúalanyunk, egy kivételesen értelmes, friss szellemi állapotban lévő, jól beszélő hölgy is hasonlóan vélekedett, hogy Krisztus megölése miatt tulajdonképpen megérdemlik, ami történt velük. Majd a hirtelen beállott csendben úgy folytatta, hogy ő nagyon jóban volt „Dezső bácsival”, a zsidó szomszéddal, akivel egy udvarban éltek, és akitől megtanult egy csomó éneket. El is énekelt nekünk egyet belőlük azon nyomban, egy jellegzetesen zsidó hangzású, hosszú dalt.

Előtte hosszan mesélt „Ágikáról”, a zsidó osztálytársáról, akit szintén elvittek. Kérdeztük ezután tőle, hogy ugye Ágika semmiről sem tehetett, hiszen semmi köze a „Krisztus-gyilkossághoz”. Ezzel ugyan egyetértett, de elmagyarázta nekünk, hogy az ősök bűne az utódokra száll – nagyjából tehát azt mondta, „Ági-

ka” megérdemelte, hogy tíz-egynéhány évesen kivégezzék. Még ha ez így szó szerint nem is hangzott el, de mindezt rendben lévőnek találta, mint rendszeres Szentírás-olvasó, és némi teológiai vita után is kitartott álláspontja mellett. Az újabb kínos csendben azt tette hozzá, hogy „Ágika” utolsó erejével, mikor már vitték el őket, a kezébe nyomta az imakönyvét, amit ő mind a mai napig rendszeresen használ, mert szerinte „abban nagyon jó imák is vannak”, s csak azért nem tökéletes, „mert Krisztus urunk nincs benne”. Meg is mutatta nekünk a mind a mai napig általa használt héber és magyar nyelvű imakönyvet, ami ott feküdt az asztalán.

Egy másik interjúalanyunk – aki azért jóval megértőbb volt – mind a mai napig a rendszeresen forgatott Bibliájában tartja 1944-ben deportált barátnője fényképét, amit könnyes szemmel mutatott meg nekünk. Mindezzel együtt a legtöbben nem kívántak belemenni abba a témába, hogy mi történt a zsidókkal. Többször előkerült, mint a fenti idézetben, hogy „a saját földjükre” vitték volna őket. Nyilván sokat hallottak Auschwitzról, a „kisgyerekek elégetését”, mint súlyos bűnt, többen említették. Körösmezőn egy idős ukrán asszony balladai történetet adott elő arról, miért történt mindez a zsidókkal. Ahogy mesélte, ő egy Dikun nevezetű falubeli embertől hallotta, hogy a zsidók megsemmisítésére tett kísérletnek a következő az oka: Ferenc József császárnak volt egy zsidó barátja, akitől pénzt kért kölcsön a vasútépítéshez. Majd fiaik ezen a kölcsönön összeszólalkoztak, és a trónörökös megölte az ifjú zsidót, mire a zsidó apa elátkozta a

császári családot. A császárnak ez rosszulesett, és ennek híre ment. Így valójában a zsidók iránti gyűlölet értelmi szerzője nem is Hitler, hanem az osztrák-magyar császár (trónörökös?), akinek Hitler ezzel mintegy a kedvébe akart járni (M. Marija, Kőrösmező).

Egy másik történet szintén Marrijától: Susman nevű barátja, aki a magyar katonák mellett dolgozott, mesélte neki, hogy a zsidókat a Babij Jar nevű helyre vitték, majd belelőtték őket egy árokba, mindezt Hitler parancsára. Akiket nem lőtték le, azokat dolgoztatták vagy elevenen megnyúzták, majd a bőrükből kesztyűt csináltattak.

Más csak ennyit jegyzett meg: Azért kellett megsemmisíteni őket, mert Hitler nem szerette a zsidókat.

Többen azt állították, a zsidók maguk is úgy gondolták, hogy megérdemlik azt, ami velük történt. „Hersch a hazatérése után már evett szalonnát és disznóhúst. Azt mondta, hogy az ő bűneik már le vannak róva” (K. Miklós).

Más is említette, hogy mondták neki a zsidók, hogy azért sem menekülnek el, mert tudják, hogy megérdemlik, amit kapnak. „Visszajött egy Bendel nevű zsidó, aki a mai posta épületében lakott. Sosem beszélt arról, mi történt vele, csak annyit mondott, hogy nekik ezt büntetésből kellett elszenvedniük” (Jurij D., Kőrösmező).

K. Miklós, aki amúgy viszonylag pontos történelmi ismeretekkel rendelkezett, abban is biztos, hogy Hitler maga is zsidó volt, ahogy Horthy fiának szintén zsidó a felesége. Egyik ukrán beszélgetőtársunk határozottan állította, hogy amikor Litvániában dolgozott, azt hallotta

egy ottani zsidótól, hogy az egész azért történt, mert Hitlert egy zsidó család fogadta örökbe és nevelte fel. Azonban nem támogatták a céljaiban – hatalmi ambícióiban –, és Hitler ezt sosem tudta megbocsátani nekik. Ezért állt bosszút az egész zsidó népen. Ugyanakkor azért ő is beszámolt arról, miként vették el az elhurcolt zsidók javait, hogyan költöztek be a házaikba.

Az elhurcolt zsidók közül többen is hazatértek, volt, aki tovább folytatta a kereskedelmet. Erre többen is kifejezetten felhívták a figyelmünket. Egy kőrösmezői bolt a mai napig is az eredeti tulajdonos, Jankil nevét viseli a köznyelvben, persze hivatalosan nem.

De általában sem a tettesekről, sem arról nem nagyon akartak beszélni, ami történt, s amiről azért nyilvánvalóan az eltelt több mint hetven évben értesültek. Nemegyszer – szándékosan vagy véletlenül? – összemosták a történéseket a Szovjetunió összeomlása utáni kivándorlással. Vagy mintegy bizonyítékul hozták fel, hogy olyan szörnyűségek azért nem történhettek, hiszen akadtak, akik vagy akiknek a leszármazottai visszajöttek egykori lakóhelyükre. Azt tapasztaltuk, hogy jóval többet tudnak, de a szovjet rendszerben edződött öregemberként nem akarják ezt kamera előtt elmondani.

Volt olyan magyar interjúalanyunk, aki szerint a zsidók kommunisták, ők tehetnek Trianonról, Magyarország szétszakításáról – tehát megérdemlik a sorsukat. Másvalaki hozzáfűzte, hogy azért elég lett volna csak azokat megbüntetni, akik „bitangok” voltak, és belekerültek a politikába, a többieket mégsem kellett

volna. „A zsidók elleni intézkedések okozója a zsidó származású Kun Béla volt, aki a zsidók segítségével jutott hatalomra, és az ő politikájának a következménye volt Trianon.” Ennek ellenére: „Az ungváriak elkísérték őket, amikor elvitték őket, integettek nekik, és sajnálatot váltottak ki belőlük” (K. Erzsébet, Ungvár).

A beszámolókat erősen átírja az, hogy 1945 után ezek az emberek, családok is meglehetősen nehéz helyzetbe kerültek, sok magyar férfit munkatáborba vittek, közülük rengetegen meghaltak, a kolhozosításakor mindenkinek a tulajdonát elvették stb. Ennek fényében kevésbé érzik különlegesnek, speciálisan tragikusnak a zsidók sorsát, ez is pusztán egyfajta szenvedés itt, ahol annyian szenvedtek. A falvakba kevesen ugyan, de jöttek vissza zsidók, mesélték, szóval ezt is túl lehetett élni. Volt olyan beszélgetőtársunk, aki nehezményezte, hogy bár megígérte neki a zsidó szomszéd, később mégsem segítette Amerikából.

Elhangzott egy beszámoló egy Weiss nevű túlélőről, aki az ötvenes évek padláslesöprésében mint helyi kommunista vett részt. A történet szerint a nekünk nyilatkozó asszony, amikor az utolsó zsák kukoricáját is el akarták vinni, rátámadt Weissre, ezért lecsukták. Ám ő nagy ravaszul a vizsgálat során azt mondta, hogy a zsidó meg akarta erőszakolni. És hogy jön egy zsidó egy keresztény nőhöz? Ezt az érvelést, úgy tűnik, méltányolták a kommunista hatóságok, és három nap után szabadon engedték a gyanúsítottat.

Egy mezőkaszonyi idős ember szerint a visszatért és maradó zsidók jól éltek, még kolhozelnök és orvos is lett belőlük.

Mi lett a zsidó értékekkel, házakkal?

A deportáltak összegyűjtött holmiját széthordta a nép, volt, aki szerint már ekkor, mások szerint később, az oroszok bejövetelekor az általában a zsinagógában berendezett raktárból.

A lakásokba, üzletekbe beköltöztek, ezeket használatba vették, és ezeket akkor sem adták vissza, amikor nagy ritkán valaki visszatért a holokauszt után. Ezek a visszatérő túlélők általában elég hamar elhagyták addigi otthonukat, hiszen semmijük sem maradt, semmit nem kaptak vissza. Adatközlőink ezt némiképp szomorúan, de ennyi év távlatából is többnyire megértően adták elő.

Többen elmondták, hogy a nép széthordta a zsidók holmiját, de kivétel nélkül mindegyikük hozzátette, hogy ő és a családja nem vett részt ebben. Akadt, aki ezt azzal is megtoldotta, hogy éppen a zsidó szomszéd bírta rá az apjára szegényes vagyonkáját azzal, hogy ha nem jönne vissza, akkor az az övé lehet. Vagyis a család megtartotta ugyan a zsidó dolgait, de azokat nem elvette, hanem megőrizte. (S ki nem mondván ott lebegett, hogy hát tehattünk mi arról, hogy nem jöttek vissza?)

A falusi környezetben erről a témáról jóval kevesebbet tudtak vagy akartak tudni, mint a városi interjúkban. Most is akadt olyan, aki szerint a zsidó szomszéd átjött, és becsületes magyar szomszédjára bírta az értékeit azzal, ha visszajön, visszakéri őket, ha nem, legyenek a szomszédéi. Egy beszámoló arról szólt, hogy egy túlélő – aki a román rendőrség kötelékébe került – visszatérően visszakérte és -kapta a családi eszékajgot.

Több beszámolót hallottunk arról, hogy amikor a front közeledtével kitelepítették az embereket, üres zsidó házakba költöztették őket. Cs. Máriaék így kerültek Nagybocksóra, egy elhurcolt zsidó család házába, ahol az előző lakóknak még a bútoraik is ott maradtak. Ők azonban ezeket nem használták, mert vitték magukkal a sajátjaikat. Később olyanok költöztek be a házakba, akiknek „szükségük volt rá”. Például kibombázták őket, vagy a harcok során leégett a saját házuk – betelepedtek hát az üresen maradt épületekbe.

Az egyik településen egy helytörténésztől alapos listát kaptunk arról, mely házakban éltek egykoron zsidók. Akadt pár ház, amelyet még mindig a régi tulajdonos alapján azonosítanak – „ott lakott a meszes zsidó” –, a többségéről azonban a maiaknak már fogalmuk sincs.

Idős interjúalanyainkat, akiket magukat és családjukat is akár többször kifosztották az évtizedek során, nem nagyon rázta meg az, hogy más-tól is elvettek. De az kétségtelen, hogy háráítani akarták az ezzel kapcsolatos kérdéseket. Kivétel talán az az ukrán interjúalanyunk, akit Körösmezőn kirendeltek munkára, amikor az elhagyott zsidó házak értékeit kipakolták és összegyűjtötték a mikve, a rituális fürdő épületében. (Ennek az épületnek egy része még ma is megvan.) Úgy emlékezett, hogy a zsidók gazdagabbak voltak, mint ők, sokuknak voltak ékszereik, aranyaik is. És az értékek elhordásában, elraktározásában közreműködő személyek természetesen nem loptak el semmit, egyrészt, mert szigorúan megtiltották nekik, másrészt úgy gondolták, hogy hamarosan visszajönnek a zsidók, és akkor kiderül,

hogy loptak, ez pedig következményekkel jár.

Hogy aztán mégis hova tűnt minden? Kié lett? Zavaros idők jártak, végül széthordták az emberek, ha már a zsidók nem jöttek a holmijukért. Hallhattuk, az összegyűjtött ágyneműt, ruhákat stb. kiárusították a helyieknek.

Háború utáni történetek

Kevesen számoltak be róla, hogy a visszatérőktől megtudtak-e bármit arról, mi történt velük. „El voltunk mink mi a magunk bajával foglalva” – magyarázta egyik interjúalanyunk. Erős kisebbségben maradtak azok, akik a háború után munkatársaiktól vagy a maroknyi túlélőtől érdeklődtek arról, mi és hogyan történt velük – bár ilyen beszámoló is elhangzott. Mint erről szólunk, viszonylag sokszor hozták elő, mintegy mentegőtödzve, hogy azért voltak visszatérő zsidók, vagy ha mégsem, nyilván jó helyre kerültek, nem kellett a sztálini éveket átélniük, és így tovább.

K. Mária (Rát) elmondta, hogy a „meszes zsidó” – a háború előtt méz árúsításával foglalkozott – ismét megjelent a faluban. Az ő édesanyjától kért kölcsön három koszorú fokhagymát, azzal indította újra az üzletelést – szóval, mintha a világ visszatért volna a normális kerékvágásba.

Hogy a többiekkel, az eltűntekkel mi lett? De hiszen annyian tűntek el mások is – jött a sokszor ki nem mondott, de érzékeltetett válasz. Jellemző P. Máriaé (Korláthelmece), aki több kedves történetet idézett fel barátnőjéről és padtársáról, Weisz Szerénáról, akivel sok időt töltött együtt. Jó pár zsidó szokást idézett fel, mint kedves emléket a zsidó esküvők idejéből, ahol a menyasszonyt

egy széken felemelték, alatta trágya volt. A vőlegény pedig dalolva körbejára őt. Ám amikor azt kérdeztük, mi történhetett Szerénával, mi történhetett ezekkel az emberekkel, miért tűntek el, akkor csak annyit felelt, hogy azt nem tudja. S arra sem emlékszik, hogy valaha beszéltek-e erről a faluban.

Különösebb együttérzés nem idéződött fel, de tegyük hozzá, olyan emberekkel beszélünk, akikkel rengeteg méltánytalanság történt – s ők is elég kevés szolidaritással találkozhattak hosszú életük során.

(A megmaradt, túlélő zsidóság egyik része a háború után, másik része a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján elment az országból – ezzel aztán végkép megszűnt az, ami emlékeztetett volna arra, hogy itt egykor zsidók éltek. A zsidósághoz kapcsolódó épületeket vagy lebontták, vagy új funkciót kaptak, s a háború utáni nemzedék már nem is tudta, hogy a mozi épülete – amely mostanában a legtöbb helyen üresen, lepusztulva áll – egykor zsinagóga volt. A legtöbb helyen a temető is szétrohadt, megsemmisült, köveit széthordták, bár akad kivétel, mint például Körösmező, itt tisztességesen rendbe rakták.)

Körösmező

A zsidók körösmezői összegyűjtéséről, Kamenyec-Podolszkijról még csak

nem is hallott senki. (1941 augusztusában a Szovjetunió német megszállás alá került részére több mint 23 ezer zsidónak nyilvánított embert toloncoltak ki Magyarországról, illetve így próbálták „zsidótlanítani” Kárpát-alját. A kitoloncoltakat borzalmas körülmények között Körösmezőn gyűjtötték össze, majd továbblokták őket a németeknek. Egy idő után a gyilkosságokat végrehajtó németeknek elégük lett az öldöklésből, és hagyták elszökni a maradék embereket, akik közül nagyon sokat a környékeliek vertek agyon. Alig maradt túlélő.) Az itt élők még csak nem is hallottak erről, s ez a metakommunikatív jeleket is figyelve őszinte válasznak tűnik. Még helytörténész ismerősünk sem tudott érdemben minderről, ahogy a környék történelmét kutató helyi történész sem. (Mindketten ukránok, bár egyikük meglehetősen jellegzetes magyar nevet visel: Béla Bélovics.)

Ennek az lehet az oka, hogy a helybeliek személyesen nem láthatták a zsidók összegyűjtését, a szovjetunióbeli, majd az ukrainai történetírásban pedig ez a „magyar” epizód nyilván nem szerepel – tehát utólagosan sem értesülhettek róla. Így a holokauszt első tömeggyilkosságáról az oral history interjúk során semmit sem tudtunk összegyűjteni.

Elveszett még az emléke is.

Ungvár–Budapest, 2018/2019